КРАЄЗНАВСТВО

№ 1

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА
ХАРКІВ, 1928

ЗМІСТ

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

КРАЄЗНАВСТВО

ЩОМІСЯЧНИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА.

ХАРКІВ, 1928 р. | 1 | Адреса редакції: Харків, Шпитальний завул. № 5 (Біологічний корпус). Український Комітет Краєзнавства. Тел. 2-09.

Проф. Яната О. А.

Державні завдання краєзнавства.

Словом „краєзнавство“ ми визначаємо звичайно *масовий рух*, виявлення почасти інстинктивного, а здебільше свідомого прагнення інтелігентських, селянських та робітничих мас *до вивчення свого краю*, до піднесення тим його культури й добробуту.

Цей рух іде знизу, поволі розгортаючи індивідуальну та колективну роботу над всебічним вивченням країни — сел, міст, районів, округ, а в сумі цілої республіки.

Поруч із цим, прямуючи до планової організації народнього господарства і культурного розвитку, наші державні (зокрема планові й статистичні) республіканські, округові, районові, міські, а часом і сільські органи і господарчі установи так само провадят всебічне вивчення тих же об'єктів.

Нарешті мережа наших наукових, а почасти й освітніх закладів, як республіканських, так і місцевих, загальних і спеціяльних, провадить широку роботу над всебічним вивченням УСРР.

З цього ми бачимо, що всебічне вивчення країни *вже стало* великим не тільки громадським, а й державним завданням, що над ним працює ціла низка організацій і інституцій од Держплана аж до первісного краєзнавчого гуртка на селі включно.

От же, коли слову „краєзнавство“ надавати не лише згадане вузьке, специфічне значіння, а брати повний його зміст — всебічне вивчення країни,— *то завдання краєзнавства* в такому ширшому державному його розумінні стають *основною проблемою нашого сучасного господарчого й культурного будівництва*.

Без якнайширшого, якнайглибшого всебічного знання краю та особливостей його природи, населення, продукційних сил взагалі, господарства в його динамічнім розвитку — неможливе будь-яке свідоме планове господарювання та культурне будівництво так в Республіці, як і в окрузі, районі ба навіть у місті й селі. Це в значній мірі вже усвідомили не тільки наші центральні, а й місцеві державні органи й наукові заклади та свідоміші громадяни, усвідомили часом після багатьох помилок та невдач на полі господарчої та культурної діяльности без достатнього знання та вивчення місцевого краю, місцевих

умов. З цього усвідомлення й повстала та широка робота по всебічному вивченню України, що про неї писано вище й що втягує чим далі дужче всі живі творчі сили суспільства.

Але процес масового всебічного вивчення України, розвиваючися швидким темпом, іде ще стихійно й не набрав ще організованих планових форм так у окремих галузях, як і в цілому. Наукові заклади, державні та господарчі органи, школи, краєзнавчі організації та окремі краєзнавці — усі вивчають край переважно „для себе“ і „по-своєму“. Органічної ув'язки, єдиного плану, єдиної методики в багатьох окремих галузях цієї роботи ще не має. А ув'язувати роботу треба не тільки в кожній окремій галузі, але й поміж окремими галузями. Вивчення країни конче мусить бути всебічним—комплексним, тільки тоді його наслідки зможуть в повній мірі задовольнити потреби життя, що й само є та розвивається як надто складний комплекс.

Неорганізованість, непляновість вивчення УСРР дуже нагадує старі земські часи, коли, особливо в останні роки перед війною, всяке губерніяльне й повітове земство, а поруч і різні товариства переводили різні обслідування та досліди, але без усякої майже ув'язки теж „для себе“ і „по-своєму“.

Такої „земщини“ повинні ми позбутися якнайшвидче, бо не так ми багато маємо сил та засобів, щоб так їх розпорошувати, а завдання маємо далеко поважніші.

От же конче *треба раціоналізувати* процес вивчення *України*, що його переводят одночасно наукові заклади, державні й господарчі установи та краєзнавчі організації.

Найперше треба ліквідувати той стан, що при ньому різні заклади вивчають УСРР чи окремі її частини та галузі „для себе“ і тільки для себе, але мало хто дбає про вивчення України в цілому в її природніх районах.

Спроби ув'язати та об'єднати вивчення УСРР в окремих галузях у нас були й досі переводяться з досить значним успіхом (археологія, геологія, етнографія, ґрунтознавство, вивчення флори диких і культурних рослин і т. ін.), але навіть у таких галузях, як-от метеорологія та статистика, що найкраще організовані, ще не досягнуто потрібної єдности та організованости в роботі.

Розгортання мережи українських дослідчих інститутів, треба сподіватися, розвяже це завдання, оскільки широко буде проведено принцип асоціятивности інститутів. При цьому всі установи, організації та всі окремі наукові робітники від академика до низового краєзнавця, що працюють в певній галузі краєзнавства, будуть об'єднані в своїй роботі певним інститутом. Кожний інститут дбатиме за пляновість та організованість, себ-то за раціоналізацію вивчення України в відповідній галузі, максимально використовуючи для цього не тільки кадри спеціялістів, але й сили низових краєзнавців і їхніх організацій.

Але це ще не розвяже цілої проблеми планового, всебічного, комплексного вивчення України, що має таке актуальне господарче

й культурне значіння, а до того ще багато часу мусить минути до остатнього завершення організації мережи інститутів. От - же *треба, щоб про це основне державне завдання систематично дбав якийсь спеціяльний науковий осередок,* що зосередив би на цім завданні—на краєзнавстві в широкому розумінні — всю свою увагу та акцію.

Такого осередку у нас фактично ще немає, а тому конче потрібно розвязати цю справу якнайскорше. Чи потрібно організовувати якийсь новий заклад, що став би таким осередком, чи завдання його можна покласти на якийсь із тих, що вже існують?

Ми маємо такі наукові осередки, що вже частково дбають у даній справі: Управління Науковими Установами (Укрнаука), Українська Академія Наук, Бюро вивчення продукційних сил при Держплані, Український Комітет Краєзнавства.

З цих осередків перші обсягом своїх завдань значно ширші і для них вивчення України є лише частковим, хоч і важливим завданням. Бюро при Держплані є, навпаки, вужче своїми завданнями. *Комітет Краєзнавства обсягом своїх завдань охоплює як-раз комплекс всебічного вивчення України,* але до цього часу Комітет дбав про налагоджування безпосередньої роботи на місцях і ще не ставив перед собою конкретно завдання концентрації всіх матеріялів і вивчення України в цілому, хоча цю проблему й було поставлено перед Комітетом ще Краєзнавчою Конференцією.

От-же, хоча й ні один із перемічених осередків не працює ще над цією справою, але нового спеціяльного осередку нема чого засновувати, бо Комітет Краєзнавства, природньо поширивши свою роботу, зможе виконати ті завдання, що в республіканськім маштабі стоять як чергові в справі всебічного вивчення України, в справі краєзнавства в широкому державному його розумінні.

Виходячи з цих міркувань, Комітет Краєзнавства з наступного року розпочинає концентрацію по-змозі всіх матеріялів по вивченню УССР, спіраючися на всю мережу, як існуючих краєзнавчих осередків, так і на окремих краєзнавців. Краєзнавчі організації, як і окремі краєзнавці, очевидно урахують всю важливість й одночасно складність цього завдання, а також і те, що виконати його можна буде тільки в тім випадку, коли краєзнавчі організації у себе на місцях не тільки дбатимуть про увязку всіх досліджень свого краю, а й завжди будуть в курсі всіх наслідків цих досліджень, беручи в них максимальну участь.

Увязавшися органічно в загальну систему краєзнавчої дослідчої роботи, яко планового всебічного вивчення країни,— масова краєзнавча робота набуде собі цілком конкретного змісту, піде певним шляхом реальних потреб радянського будівництва, спіратиметься на цілком наукову методику й тим стане могутнім чинником масового організованого вивчення країни.

А. Фещенко.

Краєзнавча праця в Корсунському пед-технікумі.

Актуальність питання краєзнавства, зокрема шкільного, відчуває кожний вчитель. Практика показує, що без краєзнавчої підготовки вчителя й система комплексів у трудшколі, й найновіші методи викладання в значній мірі засуджено на невдачу.

Отже виникає питання грунтовної підготовки вчителя, як у галузі наукового краєзнавства, так і в галузі методики краєзнавства. Ясно, що функцію такої підготовки повинні взяти на себе в першу чергу наші педагогичні вищі школи.

З приємністю можна зазначити, що на сьогодні питання підготовки вчителя-краєзнавця в стінах педшкіл порушено й обмірковується, зокрема на сторінках „Краєзнавства“ (див. ч. 3, ст. Зеленського).

Цей почин треба вітати.

Але конче потрібно, щоб разом з методичними й організаційними питаннями освітлювалися й конкретні наслідки краєзнавчої роботи, бо саме вони характеризують у значній мірі, коли не цілком, досягнення даної педшколи на полі краєзнавства.

Під таким кутом зору ми й подаємо тут відомості про краєзнавчу працю в Корсунському педтехнікумі.

Дослідження природи покладено в нас в основу академічної роботи в галузі біологічних дисциплін, геології, метеорології, фізики, хемії та методики краєзнавства. Для постійного дослідження взято м. Корсунь та його околицю (8—10 кл. в діяметрі), а для спорадичного — Корсунський район та сусідні райони, що оточують його та складають з ним одну природню й економічну одиницю (80—100 кл. в діяметрі); це разом є й територія, яку обслуговує технікум (західня половина Шевченківщини, східня частина Гуманщини й Білоцерківщини).

Зокрема в основу дослідження живої природи покладено принцип екологічний (біосуспільства) та фенологічний (сезоновість). Але допускається вивчення окремих груп рослин і тварин, наприклад — комах, птахів і т. ін. Крім того, звертається увагу на біологію об'єктів, а також особливо на сільсько-господарське та промислове значіння їх (лікрослини, бур'яни, шкідники і т. інш.).

При педтехнікумі є метстанція (її включено до мережи Укрмета), яка провадить систематичні спостереження протягом 2-х років і нагромаджує дані про кліматичні умови Корсунщини.

Крім постійного дослідження близчої Корсунської околиці переводяться також дослідження ширші (за 40—50 кл. від Корсуня), що конче потрібні, бо вони поширюють світогляд дослідників. Такі дослідження переводяться в нас у спосіб тижневих краєзнавчих екскурсій, підчас яких досліджуємо не лише природу, а й господарські й су-

спільні форми. Такі загальні краєзнавчі екскурсії переводяться в нас підчас весняних та осінніх триместрів. Весняна екскурсія в Канівський район (район Канівської „дислокації“, Дніпро, Шевченкова могила і т. інш.) увійшли вже в традицію.

Природничо-краєзнавчий гурток при Корсунському педтехнікумі засновано в 1923/24 ак. р. В 1925/26 ак. р. всім гурткам в педтехнікумі було надано краєзнавчого ухилу, в наслідок чого було організовано один краєзнавчий гурток з 3-ма секціями: 1) природничою, 2) економічною й 3) соціяльно-побутовою. Поставлено було основне завдання— дослідити Корсунь та його околицю в синтетично-монографічному розрізі й, крім того, епізодично досліджувати сусідні райони, де живуть постійно студенти. До роботи залучено також лектуру, яка деталізувала окремі завдання, допомогла в практичній роботі і т. інш. За 2 роки існування найбільше виявила себе природнича секція. Підчас роботи виявились індивідуальні нахили студентів, самостійність в роботі. Взагалі твердження, що краєзнавчі гуртки при педшколах „повинні ставити собі за мету виховання молодих дослідників“ — більшменш виправдалося. Природнича секція краєзнавчого гуртка налагодила звязки з ботанічною й геологічною секціями УАН та Укргеолкомітетом.

З метою поглиблення краєзнавчо-дослідчої праці та втягнення в неї майбутнього вчителя-стажора, випускаючи на стаж студентів, комітет технікуму призначив кожному стажорові спеціяльне завдання, звязане з дослідженням краю. Але ця справа ще не дала конкретних наслідків. З 1927/28 ак. р. в педтехнікумах заведено курсові роботи для студентів І та II курсів. Зокрема у нас з біології та геології ухвалено теми краєзнавчо-дослідчого змісту, наприкл.: „Бур'янова флора околиць Корсуня“, „Лікарська флора ок. Корсуня“, „Жуки ок. Корсуня“, „Флора степових цілин ок. Корсуня“, „Коротка геологічна історія Корсуня та його околиць“, і т. інш.

В наслідок сукупної роботи в галузі природничого краєзнавства, як в процесі академічної роботи, так і гурткової, при Корсунському педтехнікумі утворено природничо-краєзнавчий музей, що має такі відділи: 1) зоологічний, 2) ботанічний, 3) палеонтологічний, 4) геологічний; крім того економічний та агрономічний відділи — в стадії організації. Музей має всього 353 експонати, що включають у себе 5.520 окремих об'єктів. З них зібрано з ок. Корсуня і впорядковано силами студентів 56 експонатів — 1.872 об'єкти.

Особливу увагу звертають на себе і мають наукове значіння такі експонати:

I По зоовідділу.

1) Мякуни Корсунщини	1 збірка	16 родів
2) Комахи „	6 „	773 „
3) Гризуни „	4 „	4 „

II. По ботанвідділу:

1) Гриби — чужоїди культрослин (поля, города, сада) з ок. Корсуня	3 герб.	31	аркуш
2) Папортникова флора Корсунщини . . .	1 „	11	„
3) Шпилькова „ „ . . .	1 „	6	„
4) Одночасткові рослини „ . . .	1 „	29	„
5) Gramineae—трави „ . . .	1 „	32	„
6) Cyperaceae—осоки „ . . .	1 „	37	„
7) Флора двучасткових „ . . .	1 „	352	„
8) Дерева й кущі „ . . .	1 „	36	„
9) Лікарська флора „ . . .	1 „	31	„
10) Весняна „ „ . . .	1 „	22	„
11) Водяна „ „ . .	1 „	7	„
12) Болотяна „ „ . . .	1 „	10	„
13) Лучна „ „ . . .	1 „	13	„
14) Лісова „ „ . . .	1 „	119	„
15) Флора скель „ . . .	1 „	14	„
16) Флора степових цілин „ . . .	1 „	45	„
17) Бур'яни поля „ . . .	1 „	26	„
18) „ города „ . . .	1 „	26	„
19) „ сада „ . . .	1 „	19	„
20) Смітникова флора „ . . .	1 „	9	„
21) Осіння флора „ . . .	1 „	93	„

III. По палеовідділу:

1) Архейські горотвори	1 збірка	8	об'єктів
2) Юрська і крейдяна палеофлора й фавна з ок. Канева	3 „	25	„
3) Юрська й крейдяна палеофлора й фавна з ок. Вільхівчика	1 „	6	„
4) Третинна палеофлора й фавна з ок. Корсуня	1 „	10	„
5) Мамутові скам'янілости з окол. Стеблева	2 „	31	„
6) Мамутові скам'янілости з окол. Сахнівки	1 „	7	„

IV. По геологвідділу:

1) Наметняки (валуни) з морени ок. Сахнівки	1 збірка	15	об'єктів
2) Район Канівської дислокації	1 „	35	„
3) Мінерали й горотвори Корсунщини. .	1 „	25	„
4) Вивітрювання граніту—рапаківі . . .	1 „	8	„

Решту експонатів зібрано підчас екскурсій лекторів та студентів по УСРР та СРСР, а також набуто іншими шляхами.

Крім того, складено короткі списки:

1) ссавців, 2) птахів, 3) земноводників, 4) плазунів та 5) риб Корсунщини, а також альфабетного списка рослин Корсунщини.

Природничо-краєзнавчий музей обслуговує не лише Корсунщину, а й сусідні райони (за 30—40 кл. в радіусі). Особливо в весняні сезони сюди тягнуться тисячи учнів трудшкіл, селян і робітників. Шкода, що він і досі не має фінансової бази на поточні витрати; мінімум коштів відпускає Комітет технікуму, а лектура й студенти працюють безплатно.

Через музей ми тримаємо звязок з місцевими трудшколами та краєзнавчими гуртками при них, з окремими аматорами-селянами, які приносять зібрані матеріяли й одержують пояснення.

Популяризація краєзнавчих ідей провадиться також через районові вчительські конференції. В серпні м. р. на вчительській конференції було зачитано лектором педтехнікуму А. Фещенко доповіді на теми: „Краєзнавство, його зміст, значіння, історія й методика“, „Геологічна історія Корсуня та його околиць“. Також влаштовано екскурсію з учителями на тему: „Природа Корсунських островів“.

Лектором А. Фещенко порушено клопотання перед Укр. Комітетом Охорони Природи про охорону Корсунських островів на р. Росі та утворення на цій території заповідника природи.

З ініціятиви педтехнікуму в Корсуні підготовляється ґрунт для організації районового краєзнавчого т-ва.

Корсунщина притягає увагу і київських дослідників. В осени минулого року тут працювала геологічна група на чолі з геологом В. В. Різниченко, а також співробітники ботанічної секції УАН та Київської краєвої досвідньої ентомологічної станції.

В. Данілевський.

До методики дослідження виробничих процесів на селі.

Зосереджуючи свою увагу на вивчення будь-яких виробничих процесів на селі, ми не завжди скупчуємо все напруження своїх дослідів саме коло головного визначника цих процесів — механічного знаряддя праці, що саме й визначає власне ступінь розвитку даного процесу в будь-якому виробничому комплексі. Отже насамперед мусимо завжди шукати цієї основної складової частини кожного виробничого процесу. Та й на цьому не повинні зупинятися, а мусимо глибше йти в своїм аналізі. А саме — маючи якийсь пристрій, повинні ми вилучати під особливу увагу саме ту частину його, що виконує роботу, заступаючи руки робітника.

Наприклад, коли, досліджуючи ткання, вивчемо досконально й подамо навіть тільки роботу човника, то кожний фахівець, бачучи той човник в роботі, завжди зможе побудувати в своєму уявленні і ввесь

ткацький варстат, бо решта його є логічним розвитком тієї чи іншої будови човника. Лише маючи це на оці, ми надаємо найбільшої уваги цьому човникові, основному двигунові розвитку ткацького виробництва, що в сільській хаті, що на фабриці.

Ми цим зовсів не хочемо сказати, що можна ставитися більш дбайливо до одніх і менш уважно до інших складових елементів будь-якого виробничего процесу. Ні в якому разі це не припустимо. Але *не можна не вилучити основної складової частини цього процесу*. Вилучивши її, будемо вже знати, що саме треба вивчати по всіх одмінах, варіянтах даного виробничого процесу. Приміром, вивчаючи прядіння, не будемо обов'язково на чисто всіх прядках різних типів вимірювати чисто всі частини їх. Але на всіх тих прядках обов'язкого виміряємо, зарисуємо веретено, занотуємо його роботу.

Далі повстає питання, як же треба переводити досліди, щоб вони не були марною витратою енергії, а були певною роботою витримано-наукового характеру? Перша умова для цього — досліди даного виробничого процесу повинні *всебічно* охоплювати виробничий процес.

А тому, що широку тему ніколи не пощастить одній людині охопити всебічно, то й треба братися *за вузькі теми з певно визначеними межами*.

Наприклад, маємо на думці вивчати де-що з текстильного виробництва. Тоді насамперед розподіляємо його на певні дільниці, що лише на одній з них скупчуємо свою увагу. Отож, замість того, щоб розпорошувати свою енергію на весь простір сільського текстильного виробництва, беремо з нього лише одну, певну, вузьку тему. Наприклад, „ткання сукна", „прядіння ниток з вовни", „виріб плахт", „ткання полотна" і т. д. При цьому треба розгортати роботу лише в межах самої теми, не залучаючи до неї всі попередні підготовчі роботи. Узявши, наприклад, дослідження „Прядіння ниток з вовни", треба зосередити свою увагу *виключно* на таких елементах: прядка, утворення нитки на прядці з уже підготовленої до прядіння вовни, витрата енергії прялею і т. д. Як же підготовлюється вовну, як фарбується нитки, як тчеться з них полотно і т. и.— все це має місце в інших темах. Лише за такою умовою зможемо всебічно, досконально вивчити даний виробничий цикл, подавши про нього чисто всі можливі й цікаві відомості.

Далі дослідження виробничих процесів на селі, дослідження сільської техніки має й може переводитися лише методами загальних досліджень техніки. А в цих методах характернішим, основним документом є *рисунок*, що в ньому цілком певно зазначено всі розміри всіх частин будь-якого знаряддя, пристрою, машини. Приміром беремо на себе дослідження прядіння, досліджуємо насамперед прядку. Природньо, бажані пояснення її роботи на словах, також завжди бажані фотографії, малюнки то-що. Але лише склавши рисунок, ми фіксуємо повністю ту прядку на папері так, що, взявши той рисунок, завжди майстрові змога зробити прядку цілком однаковісіньку з тією, що ми її дослідили.

А це значить те, що й той, хто користатиметься з нашої роботи, зможе цілком певно уявити всі частини дослідженого пристрою в відповідних розмірах.

Яким же повинен бути рисунок, як його робити?

Даремно було б намагатися дати в кількох рядках цілком повну відповідь на це запитання. Та той, хто бажає, той знайде способів дати ради справі, навіть не маючи жодної уяви про способи креслити. Треба лише усвідомити основні принципи креслїння. Щоб показати, оскільки це не складна річ, присвячуємо цьому кільки слів. А саме, треба не додержуватися особливої точности, цілком приблизно — на *„око"*, намалювати будь-який предмет таким, як його видно: 1) згори, 2) збоку 3) спереду. Отож завжди потрібні такі три ескізні рисунки для кожного предмету, лише для дуже простих речей треба два такі рисунки, напр., для веретена, цівки то-що. На кожному з тих малюнків зазначається розміри всіх без винятку, навіть найдрібніших частин, з таким розрахунком, щоб кожний розмір було показано лише один раз лише на одному з тих трьох рисунків.

Коли той пристрій, знараддя, що їх досліджуємо, нескладні, то зробити з них рисунки річ нескладна, коли ж маємо більш-менш складні пристрої, то даємо загальний рисунок всього пристрою в трьох згаданих виглядах без розмірів (хіба що тільки з головнішими). А то, зокрема, виготовляємо рисунки з усіх складових частин-деталів. Склавши рисунки всіх деталів і показавши на них розміри так, щоб цих розмірів було б досить, щоб за цим рисунком зробити оригінал, зазначаємо номером кожну деталь. До рисунків додаємо список, де проти кожного номера деталі зазначаємо відповідний їй *термін: назву, призначення, матеріял.*

Разом з цим усім, природньо, завжди бажаний і інший матеріял, як, наприклад, фотографії.

У такий спосіб, зробивши хоча б ці приблизні, ескізні рисунки з усіма розмірами й додавши до них списки з номерами й усіма відомостями про відповідні їм частини, збираємо вже не аби-якої вартости матеріял. Завжди варто його збагатити ще докладним хронометражем (вимірювання по годиннику) протягу всіх складових частин роботи з цим знаряддям і т. ін. За виконанням всіх цих вимог зберемо матеріял певної наукової вартости так термінологічний, як і інший потрібний для докладного вивчення виробничих процесів у нашому селі.

НАШ КРАЙ

С. Тисаревський.

Вимерлі та вимірающі звірі Лубенщини.

Фавна певної місцевости якнайтісніше звязана з природніми умовами її й міняється поруч зі змінами останніх. Великих змін зазнала Лубенщина за часів давно минулих геологічних епох, особливо в звязку з наступом льодовиків; в далеко меншім маштабі відбуваються зміни і за наших часів.

Як один із серйозних чинників, що так чи інакше впливають на зміну природи, виступає людина з своєю господарчою діяльністю, що здебільшого руйнує первісну природу. Так, сотню років тому на Лубенщині рахувалося коло 190 тисяч гектарів лісу, зараз же всього коло 30 тисяч.

Нищення лісу, природнього регулятора вогкости, відбивається на цілому ряді інших явищ. Міліють та заболочуються річки, заростають та поступово висихають болота. Біднїє лісова та водяна фавна. Розорювання степу дає свої наслідки — зникають тварини-степовики.

Природа Лубенщини, як частина лісостепового району України з річками Сулою, Удаєм, Пслом, Хоролом та їх доплнвами, значною площою болот та лісів ще й зараз досить багата і різноманітна. Але її фавна за останні роки швидким темпом зменшується. В справі вивчення Лубенщини багато зробила К. М. Скаржинська. Колекції її з надзвичайно багатим геологічним відділом являються основною частиною Полтавського Музею. В Полтавськім Музеї, почасти в музеях Миргородському та Лубенському і переховуються рештки вимерлих тварин Лубенщини.

За часів третинного періоду ще за оліґоценової епохи Лубенщина була вкрита морем з відповідною морською фавною, з велетнями китами. Хреби вимерлого велетенського кита-зейґлодона знайдено в б. Хорольскім повіті, нині Лубенської округи.

Серед тварин льодовикової епохи (четвертинний період) перше місце треба відвести мамутові (Elephas primigenius). Кістки, сікачі та зуби мамута трапляються по всій Лубенщині в лесі та наметневих глинах. Більше всього кісток мамутів знайдено (Феофілактовим, Гельвіґом, Щербаківським, Городцовим) коло с. Гінців Тарандинцівського району (за підрахунком Городцова — до 30 штук). Знаходили також кістки та зуби мамута в околицях Сенчі, Мацькової Лучки, Снітина і Хорола.

Сучасником мамута був волохатий носоріг (rhinoceros ticharhinus), велетень з 2 рогами, більший за сучасні африканські та азіятські форми. Як і мамут, цей носоріг мав густе та довге волосся, що захищало його від холоду. Череп носорога знайдено в 1919 р. в долині річки Хорола в околицях Миргороду. Відносно третього представника

льодовикової доби, оленя велетенського (Cervus eurycеros), певних відомостей, на підставі знайдених кісток, що-до його перебування на Лубенщині не маємо. Але ж олень цей трапляється в сусідній Полтавській окрузі — череп велетенського оленя з рогами знайдено в б. Зіньківськім повіті, що межує з нинішньою Лубенщиною. Цілком припустимо, що жив він і на Лубенщині. Частіше всього трапляються на Лубенщині останки (більше роги) сучасних нам тварин—оленя звичайного (Cervus elaphus). Роги оленя знаходять по всій Лубенщині, головним чином підчас меліоративних робот по болотах. В 1927 році в січні ріг оленя знайдено в околицях с. Олександрівки по р. Сліпороду.

Разом з рогами оленя звичайного підчас розробки торфу знаходять і роги лося (Alces alces), що очевидячки був досить розповсюджений на Лубенщині і зараз ще трапляється на Україні, а саме на Волині та Чернігівщині, а можливо зрідка й Київщині. Сарна звичайна або дика коза (Capreolus capreolus) зустрічалась на Лубенщині ще в кінці 19 віку. В б. Лубенскім повіті останню козу добуто в 1900 році. В 1924 році в околицях с. Мацківець в болоті впіймано цапа очевидячки випадково зайшлого, можливо з сусідньої якої округи б. Полтавської губернії, де кози ще зрідка трапляються.

З родичів нашої рогатої худоби на Лубенщині траплявся тур (Bos primigenius) та бізон (Bos priscus). Тур являєтся предком нашого українського сірого вола. Є вказівки, що останнього тура вбито в Европі коло Варшави в 1627 р. Череп тура з надбитими рогами знайдено в 1926 році в глинищі коло с. Гонців Тарандинцівського району і надіслано до Академії Наук. Нащадки сучасника тура, бізона — зубри до наших днів дожили на Кавказі.

Досить розповсюдженим на Лубенщині, як і взагалі на терені б. Полтавщини, був дикий кабан, вепр *) (Sus atilla). Ікла кабана знаходять скрізь. В 1924 році ікла знайдено коло с. Куріньки по р. Удаю (сусідня Прилуцька округа). Випадково захожий екземпляр кабана здобуто на Лубенщині в „Казьонному" лісі років 35 назад. Зараз вепр трапляється в Південно-Західній Україні.

З великих хижаків на Лубенщині траплявся сучасник печерної людини—печерний ведмідь (Ursus spelaeus), вимерлий родич нашого звичайного ведмедя (Ursus arctos). Кістки печерного ведмедя знаходили в Гонцівських розкопках, а череп бурого ведмедя знайдено в торфяних болотах долини річки Оржиці. Зараз для України ведмідь — зниклий звірь **).

Випадково трапляються в наші часи на Лубенщині вовки (Canis lupus), а ще за пам'яти не дуже старих людей вовків було чимало, особливо в лісовій частині Лубенщини ***). Останні роки вовки стали траплятися частіше, майже що року перебувають деякий час на Лу-

*) Назва одного з сел б. Гадяцького повіту — Веприк очевидячки звязана з вепрами. — *С. Т.*

**) Ще ведмідь зрідка трапляється на Корсунщині.— *Ред.*

***) Назва сел — Вовчок, Вовча долина, яр „Вовківня" пішли від вовків, що перебувають тут. — *С. Т.*

бенщині. Останній раз вовка здобуто 9/II — 27 р. коло с. Біавець Тарандинцівського району.

На нашій пам'яті вимірають куни (Martes martes та M. foina). Останню куну на Лубенщині добуто в 1914 році. Минулої зими я одержав відомості про перебування кун в Лубенськім та Комишанськім районах, але за певність їх ручитися не можна.

Також вимірають видних и (видри — Lutra lutra). В б. Лубенськім повіті останню видниху здобуто коло 1900 року. В наші часи видри зрідка трапляються по р. Пслу на межі з Полтавською округою. Сліди видр на снігу по-над Пслом мені доводилось бачити в 22 році. Весною ж 22 року видру вбито рибалкою в с. Устовиці Лубенської округи. Кандидатом на вимирання являється водяний тхір, невідниця (нірка Lutreola lutreola). Зрідка ще попадаються вони по річках Удаю, Сулі, Пслу, де їх добувають по декілька штук що - року.

Така ж доля чекає й на горностая (Mustela erminea), що з кожним роком попадається все в меншій і меншій кількості по р.р. Сулі та Удаю. Багато дуже горностая раніш водилося в Селецькій, Оболонянського району. Не маємо зараз ніяких відомостей про тхора — перев'язку (Vormela pereguzna).

З гризунів на Лубенщині маємо де-кілька тварин вимерлих і декілька вимірающих. На цілинних степах Лубенщини *) водились байбаки (Martoma bobac).

Про байбаків згадує французький мандрівець інженер Боплан, що в 17 віці був на Україні. Бував він очевидячки і на Лубенщині, бо якраз перебував на терені між Сулою та Сужем. За тодішніх часів байбаків була така сила, що степ було вкрито байбаковими норами, і їхати верхи конякою, за словами Боплана, було небезпешно, щоб коняка не поламала ніг. Про перебування байбаків на Лубенщині свідчать так звані „кротовини", то б то колишні нори байбака, засипані землею, а також черепи та кістки, знайдені в проваллі коло м. Хорола та інших місцях. В наші часи на терені колишньої Полтавщини (Полт. губ.) байбаків не маємо, трапляються вони лише на Харківщині **).

Другим вимерлим гризуном Лубенщини з'являється бобер (Castor fiber). Сліди роботи бобрів, підгризені дерева, а також і самих бобрів на Лубенщині бачили на початку цього віку (коло 1906 року) по Удаю коло с. Поставмук. Зараз бобри зустрічаються на Київщині; відносно перебування бобрів на Кремінчущині, де вони були ще коло 1910 р., ніяких певних відомостей не маємо ***).

Поступово зникають на Лубенщині два дрібних гризуна — білка (Sciurus vulgaris) та земляний заєць (Alactaga saciens).

*) Зараз на Лубенщині маємо невеликий шматок збитої кіньми цілини в районі Дібровського Кінного Заводу (б. Миргор. повіт). — *С. Т.*

**) Останнього байбака знайдено в б. Полтавській губерні в Кремінчуцькім повіті в 1894 році. — *С. Т.*

***) М. І. Гавриленко зазначає, що „може і зараз де-не-де на Кремінчущині трапляються бобри". Збірник „Полтавщина", т. II, стор. 135.

Білка зникає головним чином в звязку зі знищенням її природніх станцій — лісів з великим деревом, а почасти через винищування її мисливцями та дітьми.

Земляний заєць, надзвичайно цікаве звірятко нашого поля, зникає в звязку зі знищенням перелогів, а також через винищування його дітьми — пастухами.

Як бачимо, ціла низка тварин вимерла або вимирає на Лубенщині як і взагалі на Україні. Причини такого явища почасти стихійного порядку, а в значній мірі тут вина самої людини. В Західній Европі та Америці на охорону природи давно вже звернуто серйозну увагу, у нас же ця справа лише потроху налагоджується — закладаються заповідники, низку тварин (бобер, видра, куна, коза) взято під охорону закону, і полювання на них заборонено.

Слід би закон про охорону тварин поширити й на низку інших — нірку, горностая, земляного зайця, білку, бо інакше в недалекому часі ми будемо мати цих тварин тільки в музеях.

Фуклєв.

Прислів'я та приказки в трудовому процесі болгарських колоній Мелітопільщини.

В 60-х роках минулого століття кілька сотень болгарських родин, рятуючись від ярма тодішнього Молдавського князівства, посіли північне узбережжя Озівського моря.

Царський уряд, бажаючи зрусифікувати їх, вживав найрізноманітніших заходів: відкривав російські школи по болгарських колоніях, запроваджував, як обов'язкову, російську мову по всіх адміністративних, судових та інших установах.

Проте, болгарське населення протягом кількох десятиліть досить добре зберегло свою рідну мову з великою кількістю прислів'їв, приказок, скоромовок і т. ін.

На великий жаль, треба зазначити, що досі ніхто ще не записував приказок та прислів'їв названого народу*), а якщо цю роботу і провадили, то від неї нічого не лишилося в пресі.

Величезні запаси приказок та прислів'їв розпорошувались, бо народня пам'ять не в силі була зберегти їх. За одного покоління сотні приказок зникли, загубились. Процес руйнування відбувався швидче, ніж творчий процес, і населення болгарських колоній стало перед фактом деградації їхньої мови.

Тепер утворюються всі можливості для відродження культури болгарських колоній, зокрема для збагачування мови новими приказками, прислів'ями.

*) Болгарські колонії вивчав проф. М. С. Державін, він написав працю в 2-х томах „Болгарские колонии в России". Висвітлюючи болгарську народню творчість, проф. Державін зовсім обминув питання про приказки.

Відсутність відповідних достатніх матеріялів не дає змоги подати вичерпуючої характеристики прислів'їв та приказок болгарських колоній. В цій короткій статті, присвяченій питанню прислів'їв болгарських колоністів Мелітопольської округи, я користуюсь тільки з матеріялів, зібраних в зазначених колоніях протягом 1924—25 р. р.

Однаковий приблизно економічний рівень болгарських колоній, їхня територіяльна близькість, спільність звичаїв, традицій та ін. спричинилися до того, що майже всі приказки вживаються по всіх цих колоніях, хоч діялектологічні особливості різних говорів позначилися на їхній фонетиці і, в меншій мірі, на стилі (формульовці).

З усіх прислів'їв та приказок, вживаних у щоденній розмові колоністів, можна виділити велику кількість тих, що органічно звязані з виробництвом або термінологією відповідних галузів господарства даної народности.

До переселення в б. Росію і після нього, колоністи розводили вівці. Вівчарство становило одну з найприбутковіших галузів їхнього господарства. З молока виготовляли бринзу, з вовни — тканини та килими; м'ясо спродували на ринку і т. ін. Ось чому болгарська народня творчість так міцно звязана з вівчарством і чому така величезна кількість їхніх прислів'їв відбиває життя вівчарське, примітивне ткання, виготовлення бринзи і т. ін.

Нижче я наводжу кілька прикладів на доказ того, як рельєфно відбилось вівчарство в мові болгарських колоністів і більше — як сильно воно вплинуло на творення їхніх прислів'їв *).

1. Без къща без врата, като овчар.
2. Дорде имам овце, всеки ми казва добър ден.
3. Върти се, като въртоглаво шиле.
4. Овца без полза не я жалей.
5. Егнишките кожи на пазара.
6. Овцете си продадох, кучетата исхаризах.
7. Овцата, която се дели, вълкът я изида.
8. Смирно егне от две майки сучи.
9. Овци без овчар на вълка са дар.
10. Повикал влъкът да му варди овцете.
11. За една овца — едно легло.

Місцевість, де розташувались болгарські колонії, давно забула про вовків, а проте ми маємо приклади, коли в народній творчості, зокрема в прислів'ях та приказках, згадується про них. Дев'яте прислів'я свідчить про те, що колись-то вовк був небезпечним ворогом болгарського пастуха, був грозою його отари. Предкам нинішніх болгар колоністів і в Болгарії і в Молдавії доводилось терпіти від вовків, що і відбилося в наведеному вище прислів'ї, яке й досі зберігається в мові колоністів.

З давніх часів і досі за отарою йде осел, незамінний помічник болгарського вівчаря, з ним звязана половина вівчаревого життя. Нема

*) Записуючи прислів'я та приказки, я не користувався з фонетичної транскрипції і не брав на увагу діялектологічних особливостей, маючи на оці тільки зміст їх.

потреби доводити великий вплив цього факту на прислів'я та приказки болгар колоністів, досить навести для прикладу де-які з них:

1. Не седнал още на магарсто,— с краката замахал.
2. Не исприваряй муле *) майка си.
3. Навирил си очите, като магарето ушите.
4. Беснее, като магари от конските мухи.
5. На харизано магари в зъбите не гледат.
6. Познаваш мъжко магари по челото.

Друге прислів'я було занесене колоністами з Болгарії через літературу і набуло громадянських прав у мові болгар-колоністів особливо з напливом політемігрантів з Болгарії, людей освіченіших і добре ознайомлених з болгарською літературою.

Крім звязаних з вівчарством, мова колоністів багата цілою низкою прислів'їв та приказок, що відбивають скотарство взагалі, напр.:

1. Не тръси телето под вола.
2. Не гледай телето, а майка му.
3. Заран господар, вечер говедар **) і т. ін.

Численні пісні оспівували боліщі й радощі ткацтва, яке протягом століть було дуже поширене серед хатніх робіт болгар. Воно яскраво відбилось і в прислів'ях та приказках.

1. Побъркана прежда в стан не се туря.
2. Нямала баба вретено.
3. Ако бях прел шестаци, не щях да имам мустаци.
4. Истаках си платното, ритнах ти крусното і т. ін.

Найспецифічніша праця болгар, це — городництво. Не вважаючи на те, що ґрунт і підсоння мало сприяють городництву, болгари не кидають його, а вдосконалюють засоби обробки і т. ін.

Ринок ближчих міст добре пожирає продукти городництва, а тому, не вважаючи на всі несприятливі умови, воно відограє важливу ролю в господарстві болгар-колоністів. Дуже багато прислів'їв та приказок на городницькі теми в мові названої народности є знову доказом того, що городництву належить велика роля в економічному житті колоністів. Нижче я наводжу кілька прислів'їв та приказок, характерних впливом городництва на їхню лексику.

1. Горчив, като пелин, а лют, като пипер.
2. Не лук ел, не на лук мирисал.
3. Глава лукова.
4. Длъга е година, кратка е градина.
5. В делник — зелник ***), а в празник — попарник ****).
6. Пиперя пари, като огън і т. ін.

---

*) Муле — магари — осел.

**) Говедар — черелник.

***) Зелник — страва, приготована з самої городини.

****) Попарник — страва болгарських колоністів у минулому. З моменту переселення в Мелітопільську округу цю страву поволі стали забувати. Сучасна молодь не має найменшого уявлення про „попарник“, проте це прислів'я існує досі.

Виноградництво, перенесене з Болгарії через Молдавію, не втрачає своєї ваги в болгарських колоніях, особливо в надбережній смузі. Разом з ним перейшли й відповідні прислів'я, приказки. Збільшування темпу розвитку виноградництва в теперішній момент сприяє засвоєнню прислів'їв та приказок, термінологією звязаних з ним.

1. Лозе расте без дядо попа, а с дядо Пота.
2. Лозе не чака молитва, а чака мотика.
3. Влезал в лозето и не намерил гроздето.
4. Дето мотика не копай, там се грозде не ражда.
5. Играй не той, а виното.
6. Душата му мириши на бъчва.
7. Лозе се копай, баба дете бави.
8. Виното прави човека не везир, а резил.
9. Винцето е киселко, на мой то сърце веселко.

Останнє прислів'я ввійшло в мову, як таке, з пісні „Напрела баба вретено", яка вже довгий час загальновідома майже в усіх болгарських колоніях.

З-поміж дрібніших праць болгар Мелітопільської округи можна виділити шовківництво. В свій час воно відогравало не останню ролю, особливо в незаможніх господарствах, становлячи чималу частину їхнього прибутку.

Війни та голод спричинилися до занепаду шовківництва. Разом з тим помітно почали відмірати й прислів'я, приказки, походженням своїм звязані з шовківництвом.

1. От буба*) само става куприна**).
2. Шават, като буби.
3. От куприна става куприна.
4. Прилича му, като на свиня купринарство і т. ін.

С. Шевченко.

Село Лелеківка.

(До історії заселення).

По верхній течії річки Інгулу, верст за п'ять од колишньої фортеції св. Елисавети, там, де до Інгулу впадає річка Грузька, на горбах правого берегу розкинулося велике пригороднє село Лелеківка.

Село Лелеківка належить до старих населенних пунктів колишньої Інгульської паланки Запоріжжя, або „Херсонщини", як теперішні мешканці правого берега р. Висі називають усе, що на південь цієї річки.

Коли саме повстало село — відомостей точних не збереглося, але французький письменник, барон де-Тот, зазначає, що, підчас татар-

*) Буба — шовковик.

**) Куприна — шовк.

ської навали 1769 року на „Нову Сербію“, Лелеківку було спалено татарами, що обійшли стороною фортецю св. Елисавети (нині місто Зінов'ївське).

За оповіданнями старих лелеківчан село повстало ще за часів Запоріжжя на тому саме місці, де старий „Донський“ шлях пересікав річку Інгул, і трохи вище того місця, де на цьому ж таки Інгулі був „турецький“ камінний міст (од цього мосту жодного сліду не залишилося).

Основоположником села ніби-то був запорожець (за другими версіями гайдамака), на прізвище Лелека, але більшість запевнює, що назву свою село одержало від великої кількости лелек (буслів, чорногузів), що жили в очеретах по берегах маленьких, тепер вже висохлих, озерець на лівому низькому березі. Коли чумаки під'їздили до броду через річку, кажуть стари люди, лелеки лякалися й починали з криком літати над очеретами й озерцями, а з цього повстала й назва місцевости: чумаки ніби казали, що їдуть на Лелеків брід, а зимовик, що стояв при броді, називався Лелеків, або Лелеківка. Остання версія правдоподібніша, бо й зараз ще показують шлях, що одним кінцем підходить до м. Новомиргороду, а другим іде „на Дін“. Про час виникнення села Лелеківки деякі відомости дає й грамота цариці Елисавети Петровни з 1752 року: 4-го січня цього року „повелено было“ построить земляную крепость, с наименованием ее крепостью св. Елисаветы. Крепость эта была заложена только 18 июня 1754 года за чертою Новой Сербии, в степи, на правом берегу Ингула, верстах в 60 от Новомиргородского шанца, *близ Запорожских зимовников.* Но это место имело уже заселение, так что в том же 1754 году 24 июля была первая ярмарка. (Труды Херсонск. Губ. Стат. Комитета. Кн. 1, ч. I, стр. 236).

„Сьогочасний Елисаветградський повіт Херсонської губерні з-задавна став заселятися переселенцями з Польщи, Гетьманщини та Запорожжя. На самій межі з Польщею, де сходяться р. р. Тарговиця та Синюха, було засновано місто Архангельське (тепер Ново-Архангельськ), населення якого зростало найбільш від українських переселенців із Польщи. Київському полковнику Танському було велено поновити та заселити села, що лежали по російській стороні Синюхи, зруйновані татарами за часи турецької війни. До Цибуліва був призначений отаманом та осадчим козак Миргородського полку Леонтій Сагайдачний, а у Архангельське — тамошній пасішник Степан Таран. Сагайдачний дуже добре повів своє діло і посадив у себе більш ніж 300 дворів (переселенців з Польщи), Таран же жив у лісі і зовсім не дбав про доручене йому діло і тому був змінений того ж полку Давидом Миргородським. Нове місто, як окраїна, перебувало, особливо на перших часах, в чималій небезпеці: найближче село Цибулів було за 70 верст, поляки нападали на місто... Такий же напад був зроблений на село Давидівку. Тоді правительство дало наказ поставити застави та кріпости, що й було доручено Миргородському полковнику Капністові

У 1744 році в тим краю було засновано 13 слобід, а в них положено 357 козацьких та 563 посполітських дворів, і тут більш усього приваблювали вільготи переселенцям. Під захистом кріпостей та сторож заселення пішло дуже добре: у 1752 році там жило більш ніж 4.000 українських дворів". (*Багалій.* Заселення південної України. Стор. 66).

Але таке заселення, краще сказати колонізація країни вихідцями з Лівобережжя, швидко було припинено. І хоч гетманський уряд Лівобережжя й Запоріжжя рішуче протестували, „сутичка за право колонізації запорозьких земель скінчилась на користь російських пануючих верств (російського торговельного капіталу). Вона в історії колонізації Степової України цікава тим, що виявила також інтереси лівобережної старшини та наміри її що до степу; сутичка ця показує, що пануюча верства Лівобережжя здала свої позиції другий пануючій верстві — російській — лише по боротьбі... Утворення Нової Сербії було переведено після примусового виселення козаків, посполитих, підсусідків та іншого населення. Їх, по підрахунку Шмідта, було виселено біля 4.008 дворів. Села, фортеці та будівлі лишилися для сербів. Частина сел одержала нові назви. Всю територію було поділено на 2 полки: Пандурський з центром в Криловї та гусарський — в Новомиргороді" (*М. Ткаченко.* Україна. 1926. Кн. 2—3. Стор. 158).

Виселення лівобережців із земель, що їх було відведено для сербських поселенців, сталося фактом, якому гетьманська влада мусила підкоритись, але не хотіли цьому підкорятися запорожці: В наказі в комісію 1767 року Запорожжя доручає своїм длегатам — військовому судді Павлові Головатому та курінному отаману Мойсію Скопі — вказати на обиди, що учинили запорожжю — „також подъ Новую Сербію и Слободское при крепости святое Елисавети поселение, вширь и вдовжъ немало земли, слесомъ и рыбными ловляме занято, *казаков же зимовниками тамо сидящих согнано*". (*М. Ткаченко.* Там же. Стор. 154).

Поселення сербів на землях Буго-Гардівської, Інгульської та Кодацької паланок Запорожжя не виправдало тих надій, що на них покладалося російським урядом, а „колонізаційні інтереси південних степів були остільки важливими для російської політики, що уряд російський мусів з усієї сили користуватись нагодою переманити населення з Польщи до себе на нові незаселені землі". (*О. Гермайзе.* Україна. 1924 р. Кн. 1, стор. 33).

В той же час російський уряд, закріпляючи за собою запорозькі землі, примушений був на старих слободах оселювати не лише виходців із Польщи, але й чужоземців, до яких входили й молдавани.

На початку 80-х років минулого століття офіційна версія зазначає, що Лелеківку „в конце XVIII века заселено молдаванами, позднее (1811 г.) великоруссами, теперь омалорусившимися", але ймовірною з'являється версія, що її подає відомий дослідник Херсонщини, А. Шмідт: „вокруг крепости св. Елисаветы, за чертою Новой Сербии, образова-

лось значительное число слобод из русских раскольников и выходцев из Малороссии и берегов Дуная, так что, по проекту бригадира Муравьева, из поселенцев при крепости св. Елисаветы с 1756 по 1759 год был составлен отдельный поселенный полк, названный Ново-Казачьим, к которому был присоединен, выведенный на поселение из Малороссии, Слободской Малороссийский полк, вместо занимавших форпосты малороссийских казаков, постоянно разбегавшихся.

В 1756 году в состав этого полка вошли слободы: I) Приградская или мещанская *с приписанными к ней слободами возле крепости св. Елисаветы*; II) Аджамка; III) Вершино-Каменка... Слободы эти подразделялись на мещанские и солдатские; в них было 3.538 семейств из 4.604 души, домов построенных 155". (Труды Херсонск. Губ. Статист. Комитета. Кн. 1, часть I).

Що в с. Лелеківці були колись старообрядці, про це свідчить образ „Саваофа", що знаходиться над престолом старої лелеківської церкви *).

В усякім разі необхідно визнати, що Лелеківка, яко значне село з українським населенням, існувало ще до татарського погрому 1769 року й осаджено було її українцями, виходцями з Польщи, на великому торговельному шляху, можливо на місці запорозьких зимовників, за багато часу до заснування фортеці св. Елисавети.

Про те, що с. Лелеківка є одне з старших селищ округи, свідчить і дерев'яна лелеківська церква. За відомостями, що збереглися в церковному архиві, церкву на честь св. „Тройці" побудовано року 1785, але чи була ця церква першою в Лелеківці, прямих вказивок немає. Як вже було раніше сказано, року 1769 Лелеківку спалили татари, й те, що барон де-Тот називає Лелеківку поруч із Цибулевим, свідчить, що селище було вже тоді доволі значних розмірів, але самим важливим для нас свідченням з'являються одвірки західніх, південних і північних дверей церкви, оздоблені орнаментом, різаним по дубу. Орнамент цей дозволяє думати, що його було зроблено багато раніше 1785 року, коли, за архівними відомостями, було побудовано церкву. Гадається, що не буде помилкою, як що припуститити, що одвірки було зроблено десь наприкінці XVII, чи на самому початку XVIII сто-

---

*) Зараз с. Лелеківка розподіляється на низку „кутків" і вулиць і центральну частину, що обидва боки „Донського" шляху, на правому березі р. Інгула й на лівому березі річки Грузької; населення складають українці, серед яких зустрічаються прізвища: Посуньки, Рибалки та інше; вище по течії Інгула на горбах правого берега знаходяться „кутки"—*Басарабія й Кавказ*, а за річкою Грузькою, вниз по течії Інгула „куток" називається „Руська вулиця" (із молдавських зустрічаються прізвища: Запорожани, Урсатії, Шитрі та інше, з руських — Козлітіни...).

Усе це, а також і те, що вже у 18 роках минулого століття й молдавани й росіяни, що їх було оселено в с. Лелеківці, українізувалися, примушує зробити висновок, що основним кадром, до якого привселювали й молдаван і росіян, були українці, й ці українці відзначалися своєю кількістю, бо асимілювали собі й молдаван і росіян (за переписом 1883—1885 р.р. по селу Лелеківці значилося: „малороссов"—1.112, великоруссов — 491 і молдаван — 199).

ліття для тої церкви, що згоріла була підчас татарського погрому с. Лелеківки року 1769-го *).

Дуже хитким аргументом існування церкви у першій половині XVIII ст. в с. Лелеківці може бути ще й евангелія, що зберігається на престолі дерев'яної церкви; як видно з виходного листа на цій евангелії її друковано у друкарні Києво-Печерської лаври року 1733, але відсутність записів на евангелії позбавляє можливости встановити, з якого часу зберігається вона при церкви.

Д-р Володимир Геринович.

Вірмени в Кам'янці.

Важкі економічні й політичні відносини Вірменії примусили вже віддавна значну частину її населення емігрувати й шукати кращих умов існування в різних країнах Азії і Европи. На Україні перший раз стріваємо вірмен на початку XI століття (1009 р.), як салдатів у Київі, куди їх завербовано для оборони міста перед наступом польського короля Болеслава Хороброго. Друга згадка про вірмен датується другою половиною XI століття, коли вони брали участь по стороні Київських князів в їх боротьбі з половцями. Вірмени виемігровують з Вірменії більшими то менчими хвилями, залежно від тієї історичної завірухи, яка виганяла їх з рідної землі. В XII столітті зростає кількість вірмен у Криму й на інших узбережжах Чорного моря, й відси вони посуваються вздовж Дністра в глибину Поділля й далі на захід. В XIII і XIV століттях у Криму було вірмен така кількість, що Крим став зватися Вірменією Великою або Вірменією Морською. (*М. Грушевський* — „Історія України-Руси", т. VI стор. 297). Вірмени захоплюють у свої руки торгівлю між сходом і заходом і стають могутнім економічним чинником великого маштабу. Особливо зростає торгова роля вірмен після упадку Генуезьких і Венеціянських торгових колоній на узбережжах Чорного моря в XIV — XVII століттях, вона виявилася особливо в торгівлі сходу й півдня з Західньою Україною. В цій торгівлі брали участь й інші народи: греки, турки, евреї й ін., але головну ролю відогравали вірмени.

В XIII столітті бачимо вірмен в Галичині, куди їх разом з татарами, як майстрів і купців, прикликав Галицький князь Лев Данилович (*Доронович* — „Армяне в Подолии", стор. 2), що змагався до піднесення промислу і торгівлі в свойому князівстві. На Поділлі стріваємо вірмен за часів Кориятовичів, що в їхньому війську вони служили й брали участь у війнах з татарами (*Доронович* — Армяне, стр. 3).

*) Як кажуть старі мешканці с. Лелеківки, стара дерев'яна церква мала зовсім одмінний от теперішнього вигляд. Оскільки можна зрозуміти оповідачів, церква була трьохбанна українського (запорозького) типу, а коли років 75—80 тому почала валитись, її було розібрано й з матеріялу побудовано „домок". „Домок" цей стояв на іншому місці (серед української частини села), після побудовання нової кам'яної церкви. „домок" без всяких змін зовнішнього вигляду було перенесено на кладовище, де він і стоїть зараз

Вірмени боролися, як лицарі „Діви Марії", але скоро заміняли мечі і списи на міри і ваги. Перший вірменський купецький привілей в Кам'янці датується р. 1374, вірменська григоріянська церков—1398 року. На думку Марчинського, першими вірменськими оселями на Кам'янеччині були Вірмени, або Велики Вірмени і Вірменки, або Малі Вірмени (*Марчинський*—„Statyztyka gubernii pod" т. III. Вільно. 1825 р. стор. 12). Справка невірна, бо перші звістки *) про села Вірмени і Вірменки стрівазються при кінці XV століття, тоді коли вірмени вже відомі були в Кам'янці в столітті XIV, майже з самого початку його існування (*Грушевський* — Історія України-Руси. Т. VI, стор. 27). Вірмени, що осіли на Поділлі — говорить Марчинський — тримали в своїх руках усю торгівлю з східними країнами. Торгівля приходила їм легко, бо добре знали схід і володіли східніми мовами. Через торгівлю вони стали скоро багатими й скоро заняли поважне місце в будівництві Галицької, а опісля Польської, держави. Як важливий і необхідний чинник в господарстві країни, Вірмени здобули собі упривільоване місце в різних ділянках життя. Змонополізувавши торгівлю, вони взялися й за монополізацію важніших галузей промислу, й на тому тлі приходить до великих суперечностей між ними й місцевими ремісниками. Маємо цікаві документи, що свідчать про об'єднання ремісників проти монополії вірменських ремісників. Вірменськи бондарі, колодії й столяри вимагають від короля привілеїв, щоби тим цехам не вільно було приймати хлопців грецької й вірменської віри до ремесла, ні „визволяти", ні навіть деінде „учених" (укінчених) братів (майстрів) приймати до цеху (*Грушевський* — Історія . . . Т. VI, стор. 127). Про постепенне захоплювання торгівлі вірменами свідчать інші документи, з яких видно, що вірмени, які мали первісне право торгувати лише перськими й турецькими товарами, стали торгувати усім, навіть медом, пивом, вином, горілкою й залізом (Архив Юго-Зап. Росии. Т. V, стор. 278—282). Поминаючи взаємовідносини вірмен до торгівців і ремісників інших народностей Кам'янця, мусимо відзначити, що роля вірменських купців і ремісників у розвитку господарства міст Поділля, особливо Кам'янця і Могильова — величезна.

Інтереси вірмен були тісно звязані з інтересами пануючих кол спочатку Галицького князівства, а опісля Польської держави. Для польської Речі-Посполитої вірмени були авангардом її імперіялізму до сходу, а на східніх стійках вони були відповідальним чинником і в купі з духовенством, адміністрацією й воєнщиною горяче захищали інтереси історичної Польщі, яка, маючи велики прибутки з торгівлі й ремесла, наділяла вірмен широкими привілеями.

З заведенням магдебурського права в Кам'янці (1390) вірмени стали користуватися такими самими правами, як автохтонні українці й державна нація — поляки. Кам'янецькі міщани поділялися на три магістрати за принципом національним: український, польський і вірменський. Відповідно до того поділено й місто на части: цілий циркул міста з ратушем належали до польського, а площа, де була палата

*) Историческия сведения о приходах Подольской губ. Каменец. стр. 195.

губернатора й південна частина міста аж до „руської Брами"— до українського й вірменського магістрату. Поляки мали свого президента чи бурмістра (проконзуля) і радних (консулів), а українці й вірмени своїх війтів і лавників. (*Марчинський* —„Statystyka"... Т. І стор. 170, 171, 172. *Прусевич* —„Kamieniec"... стор. 70).

Широки привілеї, що їх одержали вірмени від литовсько-руських князів у Кам'янці підтверджують по черзі окремі польські королі і їх поширюють. Зацітуймо декілька з таких привілеїв: королівський намісник Ян з Чижова поновлює усі права, надані вірменам литовсько-руськими князями й польським королем Ягайлом. Ці права затверджує з додатком про судівництво по вірменському звичайовому праву Ян Ольбрахт 1496 р., Зигмунт І в 1507 р. і Зигмунт Август 1548 року. В році 1552 вірмени отримали право на варення пива й меду, а Зигмунт Август звільняє їх від квартирних тягарів і наказує старостам не обтяжувати їх військовими постоями, хіба лише в разі війни й то тоді, коли ніде інде немає місця.

Аналогічні привілеї з різними додатками затверджують і інші польські королі: Генрих Вальоа 1574 р., Стефан Баторий 1576 і др. Після пожару вірменського ратуша Зигмунт III дозволив у році 1604 будувати новий і з цієї нагоди звільняє його від військового постою. Для характеристики особливого відношення польських королів до вірмен зацитуємо один документ, який ці відносини рел'єфно малює. Це справа з монополією експлоатації рослини скомпії. Ця рослина (Rhus cotinus) служила до добуття фарба жовтого коліру й тому відогравала визначну ролю в шкіряному, так званому сап'яновому виробництві. Шкіряним сап'яновим промислом займалися могилівські вірмени, що свої сап'яни продавали під маркою турецьких далеко в Польщі, Литві й Московщині. Здається, що в той час вірмени мали *вже поважних конкурентів в особі єврейських ремісників*, і, щоби їх „легально" побити, стараються здобути монополію експлоатації скомпії й отримують її при нагоді затвердження сап'янового цеху від польського короля Яна Казиміра (*Прусевич А.*— Кожевенное дело в Подольськой губ. Эк. Жизнь Подолии. Вінниця. 1915, № 16).

Треба зазначити, що польські королі були дуже м'які на привілеї, особливо в половині XVII століття в часах воєн з Україною, шведами, семигородцями, московщиною і т. ін. і за вірність та хоробрість у війні наділяли вірменських купців і ремісників різними новими привілеями, як, наприклад, правом монопольного торгу на вірменському базарі, варення горілки й пива, сичення меду, шинкування різного роду напитків і т. ін. Ці привілеї підривали матеріяльну сторону інших національностей Кам'янця, що займалися тими ділянками економічної діяльности. На цьому тлі виникає ворогування між вірменами з одного боку й іншими народностями — з другого. Особливо важко відбилися ті привілеї на єврейських купцях і ремісниках, які й почали орієнтуватися на нові політичні сили. Особливо ласкаві були польські королі для вірменської верхушки, яку наділяють і земельними

цінностями. Так, напр., Ян Казимір за хоробрість і вірність, виявлену війтом і лавниками вірменськими в часі нападів семигородян, українців, шведів і угрів надав їм хутори на мійських землях в околиці Кам'янця.

Зовсім природньо, що такі широкі привілеї вірмен, які утворили для них стійку і сильну економічну базу, зробили з них вірних оборонців польського імперіялізму й визначили відношення до всіх його ворогів. І зовсім зрозуміло, що зміна політичної ситуації, яка наступила в другій половині XVII століття й виявилася здобуттям Кам'янця українсько-турецькими військами (гетьман Петро Дорошенко и султан Могамед IV) примусила вірмен поділити долю своїх спільників. Коли Потоцький вимовив у турків свобідний вихід з міста для купців і шляхти — вимандрували польські й вірменські міщани й шляхта, а зосталось лише біднота та нечисленні одиниці торгового вірменського світу, що „не зважаючи на небеспеченство, сповняли розвідчу службу, видаючи другій своій батьківщині послуги" (Кам. Свят. Троиц. Под. Еп. Вед. р. 1868 № 18, 19, 20, 21, стор. 617, 618. *Ролле М.*—„Rzemiennym dyszlem", стор. 20). За турецького панування українцям і євреям стало легче жити в Кам'янці, але за те їм довелося важко відпокутувати після Карловицького договору (1699 р.), коли Кам'янець знову перейшов з Поділлям до Польщі. Польський сейм заборонив селитися в місті православним і євреям (Исторические сведения... стор. 8), по мійських установах можна було займати місця лише міщанам уніятам: православні церкви передано уніятам, які помимо протесту Київського і Волинського православного воєводства, з 1700 р. стають усі уніятськими (Архив Юго-Зап. России. Т. І. IV, стор. 122, 123 265). Вірмени, що були виемігрували 1672 р. (рік заняття Кам'янця турками), повернули в Кам'янець і скоро переняли торгівлю в свої руки та тримали її аж до переходу Поділля й Кам'янця під Російське панування (*Марчинський.* Т. III, ст. 81).

З моментом переходу Кам'янця під російське панування вірмени не лише що здають торгову монополію, але торгівлю взагалі. Марчинський з'ясовує це такими причинами: незнанням російської мови „через що на цлових коморах не могли знати кільки належить оплатити" (*Марчинський.* Т. III, стор. 21), через привілійований стан євреїв, які в усім знайшли для себе опіку, і „оперуючи вродженими свому народові способами контрабанди — могли товари радше продавати (*Марчинський.* Стор. 22). Очевидно, що залишення вірменами торгівлі з'ясовується не незнанням російської мови і привілеями євреїв, а в утраті особливо-упривілійованого становища, яке мали вірмени цілими століттями під панування Речи-Посполитої. Довгий період монополії торгівлі деморалізував вірмен, як професіоналів, а заборони торгувати гартували євреїв, які займалися і ремеслом і торгівлею в підпіллю, й пристосовуючися до місцевих умов, уміли в них орієнтуватися. Не стало Речи-Посполитої і торгової монополії не стало й купців вірмен, що „не лише мусили занехаяти торгівлю, але стративши майже усі капітали, дуже зубожіли" (*Марчинський.* Стор. 32). Слід за-

значити, що ще в другій половині XVIII століття значна частина вірменських купців була добре з'орієнтована в ситуації, й знала, що золоті часи торгівлі Кам'янця перейшли до історії, що економічна кон'юнктура, яка винесла Кам'янець до висоти одного з найбільших торгових міст східньої Европи, безповоротно минула. І тому вже тоді значна частина вірмен ліквідувала свої магазини, а капітали вложила в інші підприємства, в значній мірі в землю, так на Поділлі, як і в інших країнах. Велика їх частина входить у подружжя з польською шляхтою, яка—за висловом сучасника—„не могла опертися красі вірменських жінок і багатцтву їх батьків". Маленький торговий маштаб, до якого зійшов Кам'янець зі своєю торгівлею, не задоволняв широких вимог вірменських купців—вони здали позиції старим своїм конкурентам, які при кінці XVIII століття захопили торгівлю в Кам'янці. Теж сталося з промисловістю, „Не знайти — говорить один із сучасників — ні одної галузі промисловости, яка не була би в руках євреїв."

Говорити про вірмен, як вірмен в новому значінню цього слова, в кінці XVIII століття не доводиться, бо вони в той час були переважно натуралізовані. Від року 1785,—говорить з гордістю польського асимілятора—імперіяліста Олександер Прусевич,—вірмени стають рільниками й поляками. Вони підлягли звичайному процесові асиміляції на користь тієї стихії, що наділяла їх привілеями, що мала власть давати й відбирати. До полонізації йшла скорою ходою католізація вірменського елементу. Львівські вірмени приняли унію вже у році 1652, Кам'янецькі й Могилівські трималися старої віри довше, бо, будучи в ближчому віддалені до Вірменії й Ечміядзинського патріярха, були відпорні на змагання католицької агітації. З другого боку Польща дуже числилися з „кресами" і в переведенні унії була тут обережнішою. Уніятською агітацією серед могилівських і кам'янецьких вірмен займався львівський епископ Тарасович, який частенько навідував Кам'янець і намовляв вірних до унії. Якими методами продовжено цю агітацію — не знати, але за документами видно, що часом вони були дуже гострі й рішучі. Проти них виникали повстання, так що Тарасович мусив не раз звертатися за допомогою збройної сили місцевої влади. Розглядаючи окремі факти з історії вірмен на польських окраїнах, приходимо до висновку, що польське католицьке духовенство й польські пануючі кола вжили для уніяції вірмен особливого методу. Вірмен було чи не навмисне запідозрено в зраді. Чи вона була, цього не знати напевне, можливо що й була в частині вірменського населення, бо і Туреччина через вірменських висланників старалася приєднати для себе подільських вірмен. Факт, що вірмен оскаражено за зраду, й це помогло для скорішого переведення унізації. Для повної реабілітації був лише один шлях — приняти унію, що й сталося. Кам'янецькі вірмени приняли її в 1666 році. Після укінченої комедії польський король Махайло 1672 року відкинув оскарження на зраду, вихвалює вірмен за їх вірність і хоробрість і покладає на них надії, на майбутнє.

Підчас турецької окупації, турки старалися вірмен, що лишилися в Кам'янці (а лишилася майже сама біднота), відірвати від унії, і в цій місії приїздив, запевне в порозумінні й за згодою турецького уряду, вірмено-григориянський епископ Іван Беристович. Процес унізації поглиблюється дуже на початку XVIII століття, так що в половині його всі майже вірмени в Кам'янці й значна частина могилівських стали вже католиками. З католізацією йшла в парі і полонізація, або польонізація же й випереджувала католізацію. До прилучення Поділля до Росії Кам'янецькі вірмени підлягали Львівському вірменському епископові, а з моментом прилучення до Росії в роках 1793/1810 римському католицькому епископові в Могильові над Дністром. В році 1810 у Львові був висвячений окремий епископ, Йосиф Кшиштофович, що жив до 1816 року, а після його правив вірменами-католиками адміністратор Антоній Вартасович до 1822 р. (Исторические сведения, стор. 77). Від того часу вірменський епископ стає безпредметний, бо подільські вірмени, за малими винятками, улягли процесові етнографічної асиміляції з польським елементом. Безпредметным является й нині вірменський архиєпіскоп у Львові, бо фактично „пастви" він не має.

Довше утрималися при своїй національності могилівські вірмени— але й вони, як і Кам'янецькі, не могли довше усидіти в Могильові, бо могилівська торгівля, зі зміною політичної і економічної кон'юнктури, значно вже при кінці XVIII століття підупала. Могилівських вірмен утримували ще трохи прибуткові промисли, але, коли Могилів перестав бути кордонним і карантинним містом (після прилучення Басарабії до Росії), й коли торгівля й промисли дальше... падали,—могилівські вірмени враз з болгарами й греками виемігрували в Басарабію, Одесу, Ніжин і Бердичів, де були кращі умови для їх спеціяльности. В році 1868 було в Могильові лише 20 вірменських дворів (Историческо-статистическое описание греческой георгиевской церкви в городе Могилеве на Днестре. Под. Еп. Вед. № 17, р. 1868, стор. 545).

ЖИТТЯ КРАЄЗНАВЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Артемівська округа.

Краєзнавчий Гурток при **Лиманській** залізничій трудшколі провадить працю головним чином з галузі вивчення місцевої природи. Складено колекції місцевих мінералів та гірських город, рослин, шкідливих комах. Членами гуртка провадяться фенологічні спостереження на протязі весни й осени, в наслідок чого складаються відповідні „календарі" приліту й відліту птахів, з'явлення комах, зацвітання рослин, які характеризують сезонові зміни в житті місцевої природи.

Гурток широко розгорнув працю по охороні місцевих корисних для сільського господарства птахів і провадить її в контакті з спілкою мисливців і рибалок. Переведено „День птахів", організовано догляд за птахами, переводилася годівля птахів, що лишаються на зиму в районі.

Глухівська округа.

Робота **Воронізького** Краєзнавчого Гуртка на протязі 1926/27 року велася в двох напрямках: а) влаштовувалися засідання, на яких заслуховували та обговорювали доповіді членів Гуртка, складали плани, програми і інш. і б) провадилася практична дослідча робота.

Всіх зібрань за рік відбулося 8 і на них заслухано такі доповіді (в порядку зачитання): 1) Відчит про діяльність Гуртка за 1926 р. і організаційний план роботи на 1927 рік. 2) Краєзнавство в школі. 3) Нові матеріяли до біографії П. Куліша. 4) Організація краєзнавчої роботи в школах Шостенського району. 5) Локалізація шкільних програмів. 6) Техніка краєзнавчих екскурсій. 7) Про влаштування ставка в м. Вороніжі. 8) План краєзнавчої роботи в школах I концентру. 9) Про організацію краєзнавчого музею. 10) Вра[illegible]іння від подорожі на Мурман члена Гуртка [illegible] С. Абрамова. 11) Краєзнавча робота В[illegible]нізької 7-милітки. 12) Роля Воронізького Краєзнавчого Гуртка, як районового краєзнавчого центра. 13) м. Воронiж в творах П. Куліша. 14) Чергові завдання краєзнавчих музеєв. 15) Про участь Гуртка з районовій сільсько-господарській виставці.

З практичної дослідчої роботи Гуртка варто відзначити такі роботи:

1) Обслідування та с'емка м. Вороніжа для складання докладної мапи (в звязку з електрифікацією містечка). 2) Обслідування торфовиськ в околицях м. Вороніжа в звязку з влаштуванням ставка. 3) Обслідування ваишяків на х. Пирощино. 4) Обслідування каменярень на хут. Курдюмівка. 5) Вивчення грунтів околиць Вороніжа. 6) Складання колекції місцевої кераміки та виробів з гіпсу. 7) Обслідування деяких археологічних знахідок підчас земляних робот на місці старовинної фортеці. 8) Обслідування геологічних покладів підчас копання колодезів в м. Вороніжі. 9) Складання збірки місцевих вишивок для районової виставки. 10) Складання збірок місцевих рослин і комах для музея. 11) Обслідування місцевих колгоспів (артілі „Світ" на х. Гуковому й Томашівської трудової артілі). 12) Збирання місцевого фольклору.

Окрім цього. Гурток склав „План шкільної краєзнавчої роботи для трудшкіл Глухівської округи I концентр, 3-й триместр". План цей було видано Глухівською округ. інспектурою Н. О. й розіслано по школах округи.

В склад Гуртка входить зараз 32 члена, переважно місцеве вчительство.

П. Б.

Дніпропетровська округа.

Гурток Юних Натуралістів при трудшколі **Синельниківської** сільсько-господарської досвідної станції в поточному році енергійно взявся до праці по вивченню місцевої природи, як основи господарювання місцевої людности.

Можна гаряче вітати як широку ініціятиву, яку ми бачимо в детально розробленому статуті організації, так і той здоровий напрямок, що ним просякнуто всю докладну програму роботи на майбутній рік.

Статут передбачає низку заходів для підвищення активности та продуктивности в

роботі членів гуртка, видання рукописного натуралістичного журналу, постановку дослідів на пришкільній земельній ділянці, в полі і в лабораторії, планові екскурсії і т. ін.

В програмі намічені такі роботи, як організація фенологічних та метеорологічних спостережень. (І ті й другі дуже потрібні в звязку з цілком своєрідними умовами цього посушливого району нашого півдня. Вивчення стадій розвитку місцевих культурних рослин і бур'янів. Вплив угноєнь в різних нормах на урожай культурних рослин. Вивчення впливу різних термінів посіву на розвиток сільсько-господарських культур. Складання гербарія рослин, які мають особливе значіння в місцевій природі й господарстві людини (головним чином родини Cruciferae Compositae, Gramineae, Labiatae і Liliaceae). Спостереження над свійськими та дикими тваринами. Вивчання біології гризунів. Охорона корисних тварин і т. інш.

Може ця програма, що подана далеко не вся, є надто велика і в процесі роботи юні натуралісти примушені будуть її скоротити, але це не зменшує її вартости. Вона яскраво свідчить про те, що молоде покоління, яке готується на зміну старим краєзнавцям, йде певним шляхом, і що коли доведеться йому прийняти на свої плечі краєзнавчий рух, як складову частину радянського будівництва, воно зробить це з успіхом.

Кремінчуцька округа.

Кремінчуцька округа — одна з тих, де краєзнавча праця перебуває в первісному зачатковому стані, де немає ще жодної краєзнавчої організації, яка в тій чи іншій мірі виявила б себе.

Лише з осени поточного року можна спостерігати деяке пожвавлення в цій ділянці громадсько-наукового життя в звязку з тим, що студенти 2-го курсу Кремінчуцького Педтехнікуму за керівництвом викладовця П. П. Молокова-Журського розпочали досліджувати господарське життя в окремих селах Кремінчуччини. План, за яким провадиться це вивчення, такий: 1) коротка історія села; 2) природнє оточення: грунти, флора та фавна; 3) галузі господарювання: рільництво, скотарство, садівництво, городництво, бджільництво, лісова справа, тютюнництво, шовківництво; 4) землеустрій; 5) кооперація; 6) колективізація; 7) кустарні промисли.

Рекогносцировочна праця вже ведеться. Протягом вакацій буде збиратися цифровий матеріял, ілюстративний і т. інш. Праці окремих дослідників-студентів намічено збирати порайоново до купи, редагувати й вкладати до окремої папки, яку намічено завести при Педтехнікумі, як допомічне знаряддя для студентства та місцевого вчительства, під назвою „Сільське господарство Кремінчуччини".

Криворізька округа.

На річних зборах колективу **Ерастівського** Агро-технікума, що відбулися 14 X цього року, при технікумі засновано „Гурток Краєзнавства ім. проф. Д. І. Яворницького".

В плані роботи гуртка стоять такі завдання: вивчення природніх багатств району, флори та фавни його. Провадження фенологічних та метеорологічних спостережень, розроблення даних архіву метеорологічної станції за останні 30 років. Охорона пам'яток старовини та складання археологічної мапи району. Пропаганда краєзнавства серед місцевого населення.

На допомогу Гуртковї охоче пішла адміністрація технікума, що надала членам Гуртка право користуватися всіма лабораторіями та кабінетами технікума й асигнувала невелику суму грошей для потреб Гуртка.

На перших кроках своєї роботи Гурток вже почав встановлювати звязок з трудшколами та профшколами району.

Маріупільська округа.

Бердянське Краєзнавче Товариство.

Багатющий на природні та виробничі сили район. Багато освічених людей працюють у різних галузях науки одірвано, окремо. Інженер Н. самотужки розробляє в своїм дворищі в глухім селі слюду, інженер Р. досліджує український Карлсбад — цілюще джерело за десять верстов від Бердянського курорту; інші досліджують рибальство узбережжя Озівського (по місцевому — Білого) моря. І все одірвано, й немає ознак громадськости.

10-річчя Жовтневої революції; героїчна І-ша Рада, що її всю знищено білогвардійцями; спогади про люту махновщину, що залишила в руїнах місто.

Нарешті особливості сучасного життя: від старокозацьких звичаїв у селах, заселених задунайцями, до велетенського машинізування й по де-кільки тракторів у кожному селі.

Все це примусило групу робітників Педтехнікуму та місцевих учителів організуватися в Краєзнавче Товариство й об'єднати

дослідників та спланувати загальну роботу. До того ж треба притягти до роботи всі культурні сили села, щоб Т-во не було міським лише.

Це нелегко було зробити. Всі декларують своє погодження, прийдуть на збори, а зайти до нотаря й розписатися на статуті — якось забувається, а, погодившись із планом і дорученням, опрацювати належну частину роботи якось тяжко. Та, правду сказати, й наше ОКР. МЕКОСО не квапилося з оформленням. До нього послано нормальний статут, а в заяві вказано, що це за статут й за яким навіть числом його в центрі затверджено, а воно після довгого роздумування повертає справу з написом, що, мовляв, затверджуємо лише нормальний статут. З'ясували справу, здали знову — два місяці ні слуху, ні духу.

Але переборено це все. Працюємо... Інертність зрушено. Жовтневі свята зустріли, проробивши й подавши на прилюдних зборах доповідь про діяльність 1 Ради, про події 1917 — 1927 р., про зростання освіти за 10 років, про зростання промисловости.

В плані роботи до 1 IV (літній період у нас має свої особливості: курорт, виноградництво то-що) між іншими точками маємо: глибоке вивчення двох типових сел за програмою Укр. Комітету Краєзнавства, вивчення побуту „Лісок", заснування місцевого музею та видання провідника для курортників.

Лихо наше — загальне: передрукувати тези доповідей та розіслати по відповідних установах пізацо. Коли пощастить видати провідника, тоді трохе обіпремося матеріяльно.

Так розпочинаємо. Поки що працюють дві секції; 1) природніх та виробничих сил та 2) культурно - побутова. Зі спілок втягнено добре Робос та частково Мисливців.

С. С.

Ніжинська округа.

Лосинівська районова краєзнавча організація закінчує вивчати революційний рух сел Лосинівського району й підготовляє видання невеличкого збірника „Десять років революційного руху сел Лосинівщини".

Райвиконком відпустив кошти на ремонт будинку для районового краєзнавчого музею, для якого вже зібрано чимало експонатів.

Черговою працею осередку стоїть вивчання життя п'яти шкіл району.

В наслідок діяльности осередку місцеве населення взяло під охорону могили, які перед цим в хижацький спосіб розкопували несвідомі селяни.

Намічено виписати для всіх шкіл району журнал „Краєзнавство".

Полтавська округа.

В м. **Котельві** відбулася районова педагогічна конференція.

В наслідок праці конференції з'явилася низка матеріялів, що мають великий інтерес для розвязання краєзнавчого питання в школі.

Так, на конференції, після уважного обміркування доповіді тов. Руденького про локалізацію матеріялу порадника й пристосування його до дійсних умов місцевих шкіл, ухвалено так деталізувати й проробляти „Порадника":

1. Підчас проробки теми „Осінні роботи на селі" вивчити питання про риночні культури в нашому районі.

2. Тему „Свійські тварини" проробити в розрізі сучасного стану кормового питання в селах району.

3. Тему „Угноєння та обробка грунту" перевести в звязку з вивченням грунтів кожної земельної громади (с. Котельва складається з восьми громад).

4. Тему „Весняні роботи в полі" спрямувати на вивчення переходу з трьохпілля до чотирьохпілля в наших селах.

5. З темою „Обробка дерева" або „День лісу" звязати організацію місцевого лісового господарства.

Щоб увязати працю по вивченню оточення з потребами місцевого населення і для популяризації досягнень в краєзнавчих дослідженнях, серед селянства ухвалено при одній з шкіл Котельви заснувати шкільний музей.

КЕРУЮЧІ МАТЕРІЯЛИ

Лист до всіх Краєзнавчих Організацій.

В екскурсійній справі.

Шановні Товариші!

Вже широко розпочався екскурсійно-туристичний рух так у межах кожної округи, як і далекомаршрутний по УСРР і через УСРР.

Тісний звязок екскурсій і туризму з краєзнавством добре розуміє кожний краєзнавець. От-же, минаючи загальні питання в цій справі, Український Комітет Краєзнавства звертає вашу увагу на конечну потребу як найактивнішу взяти участь в організації й обслуговуванні всієї екскурсійної й туристичної маси, що проходитиме через територію вашої округи.

Конкретні заходи в цій справі Комітет пропонує такі:

1. Краєзнавчі Організації мусять якнайтісніше звязатися з тими державними й громадськими установами, що керують екскурсійно-туристичною справою в окрузі, при чому конче бажане не тільки формальне представництво, а якнайактивніша участь у даній роботі цих установ.

2. Де немає ще подібних установ (Екскурс. Бюро Наросвіти, Музею, Профспілок і т. інш.), Краєзнавчі організації мусять взяти не себе ініціятиву організації подібного екскурсійно-туристичного центру, притягаючи до участи в цій роботі Інспектури Наросвіти, Профспілки, Т-ва фізкультури,

3. Краєзнавчі Організації мусять подбати про якнайширше світлення свого краю, усіх визначних і цікавих місць його, що можна робити в такий спосіб:

а) Видаючи коротенькі провідники по окрузі.

б) Складаючи маршрути для екскурсійних і туристичних груп.

в) Подаючи в місцевій пресі листівками, плакатами і в інших формах коротенькі описи найцікавіших місць округи.

г) Видаючи листівні картки з краєвидами і пам'ятками природи й культури.

4. Краєзнавчі Організації мусять взяти на себе улаштування якнайширшої консультації в справах ознайомлення з округою.

5. Вважаючи на надто малі кадри знавців округи, Краєзнавчі Організації мусять об'єднати коло цієї справи по змозі всі місцеві сили і взяти на себе обслуговування екскурсійних і туристичних груп пояснювачами (екскурсоводи, гіди і т. інш.).

6. Величезне значіння нормального відпочинку екскурсанта вимагає на місцях організовувати екскурсійні бази, от-же коли такої бази немає державної — рекомендується Краєзнавчим Організаціям подбати за її організацію, додаючи до приміщення відпочинку хоча б невеличку краєзнавчу виставку і концентруючи при ній всю роботу по керуванню екскурсіями.

7. Рекомендується Краєзнавчим Організаціям також сконцентрувати у себе всі відомості про найзручніші місця відпочинку й харчування в окрузі з відповідними даними (вартість ночівлі, харчування і т. інш.).

Рекомендуючи всі зазначені заходи, а також закликаючи Краєзнавчі Організації до виявлення в цій справі якнайширшої ініціятиви,—Комітет певний в тім, що вже на початку екскурсійно-туристичного сезону Краєзнавчі Організації зуміють активно охопити цю галузь роботи, тим самим виконавши величезної ваги громадську справу.

Разом з тим Комітет звертає увагу Краєзнавчих Організацій і на те, що ця активна участь може в великій мірі стати в пригоді Організаціям і в справі здобування матеріяльної бази (продаж листівок, консультація, допомога екскурсіям лекторами, видання провідників, прибуток з екскурсбази, нарешті дотації од інспектури, профспілок, Українського Пайового Т-ва екскурсій і туризму і т. інш.).

Вважаючи на дуже широкий розвиток екскурсій і туризму не тільки за дальніми маршрутами, а й особливо в межах кожної округи і надаючи великої ваги участи Краєзнавчих Організацій в активній допомозі екскурсійно-туристичній роботі, Комітет просить вас подавати якнайдокладнішу інформацію про всі ваші заходи і досягнення в цій справі для своєчасного обміну досвідом з іншими організаціями.

З свого боку Комітет з охотою подасть усі потрібні вам вказівки і відомості, а також зможе улаштувати конкретний звязок з центральними установами, що керують екскурсійно-туристичною роботою в УСРР.

Знаючи, що ця робота для багатьох Краєзнавчих Організацій є зовсім новою, Комітет ураховує неможливість повного охоплення цієї справи за один сезон, от-же конче потрібно мати на увазі, що це лише початок великої справи, що має розвиватися рік-у-рік, а тому треба, щоб на осінь Комітет мав по змозі повні матеріяли для уявлення конкретних можливостей нашої краєзнавчої мережи.

Український Комітет Краєзнавства.

12/V 1928 р.

Лист до Краєзнавчих Організацій.

Про бібліографічну роботу.

Перегляд планів роботи краєзнавчих організацій, а також звітів їхньої праці за минулі роки вказує на те, що наші організації не звертають належної уваги на знайомство їх керуючих органів і рядових членів з краєзнавчою літературою. Проте, на сторінках нашого журналу вже не раз одзначалося те основне положення, що на ньому мусить будуватися краєзнавча робота, це — знання літератури, що торкається місцевого краю; також з'ясовувалась потреба бібліографічної роботи при наших організаціях, з метою обліку всіх праць, що стосуються данного краю.

Разом з цим ми маємо вже числену краєзнавчу літературу загального характеру, зокрема методичну та програмову, яка може стати у великій пригоді всім, хто працює на полі краєзнавства.

Нарешті, низка організацій, як то: Білоцерківська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Миколаївська, Одеська, Полтавська й Уманська вже видали й далі видають краєзнавчі матеріяли, збірники то-що. Знайомство з ними якнайкраще увело б решту організацій в розуміння сучасного краєзнавчого руху й наочно ілюструвало б досягнення в цій галузі.

Виходячи з цих міркувань, УКК прохає вас поставити на черговому *засіданні президії та загальних зборів подані нижче питання й, обговоривши їх, про наслідки повідомити* У. К. К.

1. Організація бібліографічної роботи при вашому товаристві (гуртку). (Матеріяли до цього дивись статтю А. Козаченко — „Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках“ в ч. 3 журналу „Краєзнавство“ за 1927 р.).

2. Заснування бібліотеки, до якої повинні увійти видання, що торкаються місцевого краю та інша література. Звернути увагу на вишукання матеріяльних засобів для придбання літератури, систематичність поповнення, обрати бібліотекаря та інш.

3. Питання про те, яку поміч в цьому відношенні ваша організація чекає одержати від Українського Комітету Краєзнавства.

Український Комітет Краєзнавства.

31 XII 1927 р.

Положення про кабінет виучування Шевченківщини при Черкаському Окрмузеї.

I.

Для об'єднання всієї краєзнавчої роботи й краєзнавців на Шевченківщині та для увязки цієї роботи з центром і периферією, при Черкаськім Окрмузеї утворюється, як допомічна установа, „Кабінет виучування Шевченківщини“, який працює на загальних підставах, погоджуючи свою роботу з Всеукраїнським Комітетом Краєзнавства при Н.К.О.

II.

Для досягнення зазначеної в п. 1 мети Кабінет вивчування Шевченківщини:

1) Подає консультацію з питань краєзнавства.

2) Дбає про виявлення та об'єднання краєзнавчої праці на Шевченківщині та про допомогу краєзнавцям в їхній роботі.

3) Утворює й скликає тимчасові чи постійні наради та комісії для вирішення тих чи інших спеціяльних питань у справі вивчування Шевченківщини.

4) Скликає періодичні округові й міські наради краєзнавців Шевченківщини.

5) Організує експедиції в межах округи, притягаючи до участи в них наукові сили центру та окрустанов.

6) Дбає за утворення безпосереднього звязку та участи місцевих краєзнавчих організацій та окремих краєзнавців у наукових експедиціях центральних наукових і округових установ (у межах округи).

7) Переводить листування з центральними науковими установами та організаціями в справі кращої організації вивчування Шевченківщини.

8) Видає друковані праці.

9) Складає бібліографічного покажчика літератури по Шевченківщині (природа, культура, економіка).

10) Організує прилюдні доповіді та лекції.

11) Організує щорічну звітну виставку краєзнавчої роботи на Шевченківщині.

III.

Кабінет вивчування Шевченківщини складається з:

1) Бібліотеки, куди входять видання про Шевченківщину: а) продукційні сили; б) економіка; в) культура та побут; г) методологія краєзнавчої роботи; д) інформаційні видання та е) підсобні видання.

2) Картотеки, куди входить: а) бібліографичний покажчик літератури про Шевченківську округу; б) покажчик осіб та установ, що працюють у галузі вивчування Шевченківщини.

3) Картографічного відділу.

4) Ілюстративного відділу (фотографії, альбоми, діапозитиви, листівки, малюнки, таблиці, плакати та інш.).

Примітка. При потребі й можливостях організується при Кабінеті й читальня з постійною виставкою краєзнавчої літератури.

IV.

1) Завідування Кабінетом вивчування Шевченківщини безпосереднє покладається на одного з робітників Окрмузею.

2) Краєзнавці з районів округи, в разі корисної для справи вивчування Шевченківщини праці, зараховуються за членів кореспондентів Окрмузею.

V.

Кабінет, як допомічна установа при Окрмузеї, цілком підпорядковується правилам внутрішнього розпорядку Окрмузею, користуючись од останнього канцелярією, помешканням, комунальними та іншими послугами.

VI.

У разі потреби Кабінет вивчування Шевченківщини може мати спецкошти виключно на справи вивчування Шевченківщини, при чому кошти ці можуть складатися так з державних і громадських субсидій, як і асигнувань по місцевому бюджету, як що такі не повинні проходити по кошторису Окрмузею.

Примітка. Відчитність провадиться на підставі діючих законоположень.

Затверджено на засіданні У. К. К. від 15/X 1927 р. Прот. ч. 15.
Вчений секретар *Дм. Зайцев.*

Погоджено: Зав. Муз.-Бібл. Секцією Укрнауки *Дубровський.*

Відповідальний редактор **М. Криворотченко.**